

Е ХАМЗА ЕСЕНЖАНОВ

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советінің қаулысы бойынша жазушы Хамза Есенжановқа «Ақ Жайық» трилогиясы үшін 1966 жылы Қазақ ССР-ының Абай атындағы Мемлекеттік сыйлығы берілді.

ХАМЗА ЕСЕНЖАНОВ

АҚ ЖАЙЫҚ

ТРИЛОГИЯ

АЛМАТЫ «ЖАЗУШЫ»
1988

Есенжанов Хамза.

Е 79 Ақ Жайық: Трилогія.— Алматы; Жазушы, 1988.— Бірінші кітап. Төңкеріс үстінде,— Алматы: Жазушы, 1988.— 336. бет, портр.

Белгілі жазушы Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» романында 1918-1919 жылдары Орал өңіріндегі революциялық қозғалыс суреттеледі.

Е $\frac{4702230200-069}{402(05)-88}$ 202—88

84Қаз7—44

ISBN 5—605—00202—3 (кн. 1)

ISBN 5—605—00230—9

© «Жазушы», баспасы, 1988

— көркемделуі

Бірінші кіман

ТӨҢКЕРІС
ҮСТІНДЕ

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Реальное училищені бітіретін Хакімнің қыс бойы араға күн салмай барып тұрған жері медициналық курстың клубы мен Губернатор көшесінің бойындағы биік басқышы бар жасыл қиықты әдемі үй. Кеш болса ол клубқа Мұкарамамен билеу үшін барады да, жасыл қиықты үйге қызды шығарып салады. Ол студенттер қалмай барып жүрген съезде бір-екі рет болды да, қыз «скучно» дегеннен кейін бармай қойды. Жатақ үйлердің ішіндегі, оқушылар клубтарындағы, көшедегі қызу-қызу сөйленіп жататын сөздер мен пікір таластары оны аса еліктірмеді. Көктемгі тасқын су арнасынан ол соңғы күндерде жолдастарынан бөлек, қаланың биші қыздары бас қосқан жерде, сауық думан қызығында.

Бүгін жұма күні, ол екі қолын төбесіне қойып, кереует үстінде шалқасынан жатыр. Тәтті қиялдарға елтіп жатыр. Кешегі күннің бейнелері оның көз алдында, сол күйінде бұлжымай келіп жатыр...

...Мүсінді Мұкарама кадрилды айналып-айналып келіп, еркелеген балаша мойынға асыла түседі. Жұмсақ білек. Хош иіс. Ыстық леп. Тағы айналады, тағы асылады. Назды көзқарас. Ерке кулкі. Түннің әлдене уағына дейін би, музыка, жалынды сөздер...

...Екеуі де сұңғақ бойлы, қолтықтасқан күйі кетіп барады. Көшенің әдейі жарық жерімен жүреді. Қарсы кездескен парлар, тоқтасқан адамдар екеуіне қызыға қарайды. Өзі әдемі, өзі келісті. Көңілде де, жүзде де шаттық нұры жайнап тұр... Биік басқыш, үйренген орындық.

...Үйдегі үлкен айнаның алдында Мұкарама екі ініне кезек-кезек көз тастайды. Арт жағынан келген Хакімді айнада көріп тұрса да елемейді. Ол қолымен белінен орай ұстап, өзіне қарай икемдегенде тал шыбықтай иілгіш қыздың сұлу басын сол қолымен демеп, мейір қандыра сүйгенде Мұкарама қабағын еркелей керіп, мойның теріс бұрады да:

— Хакім, реальныйды бітіргеннен кейін Оралда қаласыз ба, әлде ана Жымпитыңызға кетесіз бе? Аты қандай жаман!— дейді, әлде назды, әлде мұңайған үнмен.

Хакім ойланбастан:

— Сізбен бірге жақсы қалада оқысам да, жаман қалада тұрсам да менің жұлдызым төбемде,— деп тапқыр жауабына насаттанғандай жымияды.— Неге жаман дейсіз Жымпитыны?

— Әдемі ат емес. Не деген сөз ол?

— Сөз біткеннің мағынасын тексеретін тіл ғалымы емеспін, Мүкәш. Бізде ондай сөздер көп: Аңқаты, Шідерті, Бұлдырты, Өлеңті, Қалдығайты, Қақпақты...

— Ой, ой-ой. Қандай көп, тарсылдаған ты-ты-ты... Күлкі. Екеуі де мәз.

— Мүмкін Аңқалы, Шідерлі, Бұлдырлы, Өлеңді, Қалдығайлы шығар? Кейін ғалымдар том-том зерттеулер жазады ғой «ты» мен «лыны» дәлелдеп.

— Сіз менің сауалыма жауап қайырган жоқсыз.

— Қайда қаласаңыз, сол жерде боламын. Алдымен институт бітіріп алайын.

— Институт?— Қыз кенет ойланып қалды.— Доктор... Сіз ана Жымпитыдан келген Ехлос докторды біледі екенсіз ғой. Красивый сенен де... Сізден де көркем. Жоқ... Жоқ...

— Білемін, біздің елдікі. Сұлу кісі. Әйелі де сұлу. Баласы да сұлу болуы мүмкін.

— Әйелі де, баласы да бар ма?— деді қыз таңданғандай.

Хакім «қызғанғандай бекер айттым» деп ойлады да:

— Жас. Бір жаста баласы. Бізге ағайын ол кісілер,— деп қойды анық білетіндігін аңдатып.

Хакім де, қыз да бұл әңгімеге енді қайтып оралмады, үшінші бір адамды әңгімелеу екеуіне де келіссіз көрінді.

Кереуетте жатып Хакім осының бәрін бір нүктесін қалдырмай ойына тізіп, көз алдына бұлжытпай келтірді де, бірақ сол екеуінің әңгімесі Ехлас докторға тірелген жерде ой көмескілене береді. «Неге олай?» деген екі-ұшты дұдамал сөздер тілге оралды да: «Жоқ, шәк келтіруге болмайды. Арамыз айдай ашық, бұлтсыз. Шүбә, қызғану сезімдеріне орын жоқ» деп қорытты.

Күншуақ: үйдің қиығы жіпсіп, сырт жақта терезе алдына тырс-тырс құлаған тамшы; әйнектен көлденеңдеп еденге құйылған күн шұғыласының ішінде майда тозаң қопарыла қозғалып, сапырылысып жүр. Суық торғайлар тынымсыз шырылдап, терезенің көсектеріне тізіле қонады да, үрке көтеріліп жөнеледі.

Төсек үстінде керіле түсіп Хакім сол қырынан жатып терезеге күлімдей қарайды. Оның ойына ауыл, осы сияқты март айының шуақ күндерінде әйнектің сүмелегін қағып түсірген шақтар келеді: төлге деп үй төбесіне шығарып үйген көк шөптің күн бетінде отырып, алыстағы жолмен қыбырлаған жолаушыны күн ұзақ көзбен ұзататын, көкке қарап құс санайтын бейғам балалық оралады, шешесінің «ұзын сарыға» арнаған, құрт қатып пісірген, ауыз суын ағызарлық қышқылтым ащы көжесі шұбар тостағанымен көз алдында тұрғандай... Еріксіз езу тарттырады... «Сол тостағанмен көже ішіп отырғанымды Мүкарама көрсе...ха-ха...ха...»

Сырттан жуынып келіп сүртініп тұрған жолдасы өзінен-өзі күліп жатқан Хакімге жалт қарады да, аңтаң болып, тұрып қалды.

«...Төрт бөлмелі сырлаған қарағай үйде, ақ кереуеттің үстінде жататын қала қызы — қазан жақта қытыр-қытыр шөп жеп тұрған қозы мен бұзаудың, ылғал бұрыштың, сары қидың иісі аңқыған балшық землянкеде сынық айнаның алдында шашын тарап тұрса... Жоқ, ол өмір енді алыстауы керек. Мүкарамамен қалада болуым керек...» деген ой билеп, Хакімнің басы әңкі-тәңкі.

— Әй, Онеке, сен әлі жатырсың ба? Сағат тоғыз болды ғой, шырағым-ау, — деді жұқа өңді, дөңгелек көзді, кішірек денелі гимназист кіріп келген бойы Хакімнің койкасына жақындай беріп.

Хакім оны мойнын бұрмай-ақ дауысынан танып, терезеге қараған күйі жата берді: гимназистің сөзінде, өзін де елемеген пішінде, қиял теңізіне мықтап

шомған. Хакімнің орнына әлгі сүртініп тұрған жолдасы жауап берді.

— Отырыңыз, Әмір. Бүгін жұма, күндіз баратын жер, істейтін іс жоқ болғасын жаңа тұрып жатырмыз. «Онекеңіз» немене тағы, түсінісуге болмас па?— деді.

Хакімнің бірге тұратын жолдасы, мына гимназист Әмірдің тілі ұшты, әзілқой жігіт екенін жақсы білетін, «Онеке» деген сөздің бір қуақылық астары барын сезе қалды.

— Онеке демей, Евеке десе де болады, бәрібір, әйтеуір қыз-келіншектің пірі ғой.

— Уай, жаңа түсіндім... Евгений Онегин...— Студент екі санын шапалақтай күлді.

— Балық жеген барқын, сен соңғы жаңалықты естідің бе? Макаров пен Овчинниковке төтенше салғырт салыпты, кешікпей олардың диірмендері мен заводтарын қазынаға алмақ. Буржойлар енді «долойдың» ауылына баратын болар,— деп біржола бөліп жіберді Әмір, Хакімнің ұштаса бастаған ойын.

— Мазамды алмашы, айналайын, онсыз да ойым онға бөлініп жатыр,— деді Хакім қабағын шытып.

— Қыз мәселесін сен кореннойға жектің бе? Түсінікті. Түсінікті.

Айттым сәлем, Қаламқас.
Саған құрбан мал мен бас.

Айтары жоқ, жақсы қыз. Сүйріктей. Талай ашық-ауыздар кездескенде есі шығып тұрып қалғанын өз көзіммен көрдім. Бірақ сені мына бізден бөліп әкетіп жүрмесін. Түбектегі балықшының қосындай жағада жалғыз шошайып қалсаң, үйленем деп жүргенде...

— Әмір, енді жетер. Сен-ақ қалжыңға тоймайды екенсің.

Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзден ыстық жас...

— Тіфу...

Сенен артық жан тумас,
Туса туар артылмас...

— Неге тоқтап қалдың? Айтып шық аяғына дейін.

— Жиылысқа бармайсың ғой, шамасы? Өзіне өзі мээ Нарцистей¹ елжіреп жатқан мына түрің-ақ айтып тұр тәтті қиялға түсіп кеткенінді.

¹ Нарцис — бұлақ суына түскен өз суретіне өзі ғашық болып сарғайып, гүлге айналған өзен тәңірісінің баласы (Ескі грек елінің аңызы).

— Менің бүгін елден келген адамдармен сөйлесетін және де басқа толып жатқан шаруам бар.

— Алдымен Құрбановтікіне соғасың ғой?

Хакім теріс айналып жатты. Үндемеді. «Өздеріңнің қолынан келмегенсін, мені күндейді» деп ойлады ол. Бірақ ашық ойлы, сөз тапқыр, күлкіден ауыз жидырмайтын Әмір оның теріс айналғанына қарамастан көптен бері ойына келіп жүрген сөзін әзіл, қалжыңға араластырып айтып салды. Ол:

— Хакім, менің саған айтатын бір сөзім бар, осы қаладағы чиновниктердің қызын қайтеміз? Кешікпей восемь черных, на ногах топчущихся, с животом двенадцатьти¹ бермей де қыз келеді. Ең абзалы сәл сабыр етейікші. Өзіміздің қарабайыр шаруаның қара домалақ қыздарын сауырынан сипап жүріп аламыз. Екеуімізге қолы сол қарабайыр ғой,— деді.

Хакіммен мектептес Сәлмен Әмірдің бұл сөзіне тағы да сілесі қатқанша күлді.

— Әмір, сенің қарабайыр, арғымақ, қаланікі, даланікі деп бөлуің әділ емес. «Сегіз қарасыз» алатын болсаң қызды пародаға жіктеудің не қажеті бар?— деді Сәлмен.

— Е, солай десейші. «Талассыз пікір жөнделмейді» дейді біздің филологымыз. Сендер де сүйтіп, пәтерлеріңде тас бүркеніп жатып алмай, бізбен айтысқа түссеңдерші. Мен қарабайыр деп шаруаның қызын айтамын. Дүниенің тегігі шаруада... Заводта кеше митинг болды. Дмитриев тамаша сөйледі. Сендер болмадыңдар. Міне оратор деп соны айт. Бес жүздей адам жиналды. Жиналыстан кейін жұмысшылар Дмитриевті қолдан қолға көтеріп әкетті. Бүгін фронтовиктердің митингісі болады. Киініңдер, барамыз! Қызық болады. Дмитриев сөйлеуге тиіс тағы да,— деді Әмір.

Хакім орнынан ұшып түрегелді де киіне бастады. Ол сөйлесіп отырған екеуінің әңгімесін бөлген жоқ, сыртқа шығып келіп, жуынып, таранып, костюмінің қылшығын тазартуға кірісті.

Хакім, әйда біз де барып қайтайық. Әмір митингке студенттер тегіс барады дейді ғой. Сол жақтан мек-

¹ Ескі әдеттегі қалың малға сұрайтын сегіз қара, ішімен он екі қара дегенді сол кездегі оқушылар күлкі үшін осылай орысшалаған.

тепке соғып, тамақ ішіп қайтармыз,— деді Сәлмен Әмірдің тілегін қостап.

Хакім көнбеді. «Елден келген адамдарға жолығамын» деп екеуінен бөлініп кетті.

2

Жымпитыдан келген доктор Ехлас Шұғылов тілмаш Минхайдар Құрбановтың үйіне түскен еді. Ол бірнеше күнге созылған земствоның мәжілісіне баруға асықты, ертеңгі тамақты тез ішіп, алдыңғы бөлмеге шықты да киініп болып:

— Көргенше сау болыңыз!— деді есіктен, от басында отырған кемпірге қарап.

— Жолыңыз болсын! Обедке кешікпеңіз,— деді кемпір.

— Кешікпеуге тырысармын, әби.

Доктор сыртқы есікті жапқаннан кейін, кемпір:

— Міне, әдепті кісі. Көшеге шықса да қоштасып кетеді. Қайта келгенде де есендеседі. Осы күнгі жастардан бір бөлек. Бек көргенді адам,— деді үйінде жатқан қонақты мақтап.

Бізбайлы жас доктор кемпірге әдептілігімен ғана ұнаған жоқ, мырзалығымен де ұнады. «Ақшаның қадірін» жақсы білетін әбиге оның уыс-уыс жаңасы, ескісі аралас қағаз ақшаны тамаққа деп күнде қалдырып кететіні жомарттық сияқты. «Бұл ақшаларға бір күндік тамақ емес, бір жетілік тамақ келеді. Әтиі бай кісі деп еді, рас екен. Өзі де жалақыны көп алатын шығар. Ақшаны пашкасымен санамай береді» деп ойлайды кемпір есі кетіп, құны кете бастаған «николай» мен «керенді» текшелей санап.

— Бик матур кісі, бигірақ та матур. Осындай зор білімді кісілердің қасында жүрсең де қор болмайсың...— Төмен қарап, ыдыс-аяқтарды жинап жүріп, кемпір бұл сөздерді өзіне айтқан сияқтанды: ол әмәнда өзімен-өзі әңгімелескендей күбірлеп сөйлейтін.

Мүкарама бұрыштағы үлкен айнаның алдына барып шашын түзеп жатыр. Минхайдар «Орал жаршысын» қарап отыр. Әрқайсысы өз жұмысында, кемпірдің сөзіне елең етпеген тәрізді. Тілмаш газетті шұғылдана қарап, бірақ тегіс оқымай, ақтық беттегі ірі әріптермен шым-шытырық жазылған құлақтандырулардың ішінен әскер қызметін атқаратын казактардың тегіс есебін алуға станица атамандарына берген на-

казнойдың бұйрығын тұтас оқып шықты. Сүйтті де ол газетті стол үстіне қойып, сол қолының бас бармақ тырнағын тістелеп, бірер минуттай отырып қалды. Орнынан тұрды, бөлмесіне кетіп, киініп қайта келді, әлдебір нәрсесі ұмыт қалғандай ойланып, сәл бөгелді де:

— Мұкарама, мұнда келші,— деп қарындасын кабинетіне шақырды.

— Не айтасың, әби?— деді қыз оның ізінше кабинетке ілесе кіріп келіп.

Үй-ішінің ұсақ әңгімесіне оңашалап шақырмайтын ағасының нендей ниеті барын білуге тырысып, қыз оның бетіне тіктеп қарады: сұп-сұр жүзінде өте салмақты пішін бар, жабылыққы қабағының үстіндегі жиырылған жіңішке сызықтар мен еріндерінің аздап жымқырыла түскені етсіз бетіне қату рең беріп тұр. Көкшіл көздерінің астын кіреукеленіп көлеңке басқан, мұны қарындасы шай үстінде көрген жоқты, бейне түні бойы кірпігін ілмей шыққан адам сияқты. Оның бойдақтығын есіне алып қыз ішінен: «Бір жерде сауық-сайранда болды ма екен?» деп ойлады, бірақ түн бойы оның бөлмесінің шамы жағулы тұрғанын өз көзімен көргенді.

Тілмаш терезе алдына барды да, Мұкарамаға бұрылып жүзіне тура қарады, екі қолын айқара қусырып, түрегеліп тұрған бойы:

— Әти өлгенде сен жас едің. Сені өсіру, тәрбиелеу, оқыту деген секілді міндеттер менің мойнымда қалды. Мұны өзің жақсы білесің. Міне енді бұл зор міндет орындалып та келеді, сен қазір медицина курсың бітірдің. Алайда бұл білім жеткілікті емес. Сен институтқа кіруің керек. Бірақ қазір дүние түбімен төңкерілген, оқуға мүмкіндік жоқ. Соғыс, азамат соғысы. Ұзаққа созылады. Сондықтан осы мамандықпен қызмет істеп, алға бара берген жақсы. Мен саған осы жөнінде ақылымды айтқым келді, қайта қызмет істеуді айтқым келеді,— деді.

Адамды жалықтырарлық қоңыр үнмен алыстан бастап, ұзақ сөйлеп осы мектепке кірерде де, онан кейін, оқып жүрген кезде де ағасы «ақылын» талай айтқанды. «Сол баяғы ақыл» деп көшеге шығуға асығып тұрған қыз іштей жаратпай амалсыз тыңдады да:

— Мен сіздің айтқаныңыздың бәрін орындаймын,— деп салды.

Сөйтті де ойланбастан аузынан шығып кеткен «айт-

қаныңыздың бәрін орындаймын» деген үзілді-кесілді қорытындыдан шошып кетті. «Егер де маған ұнамайтын ақыл болса да көне беремін бе?» деген шұбалы ой келді. Белгісіз бір бұлдыр сезім оған: «Қалай да сенің ағаң тілегіне қайшы келеді» деп тұрғандай. Ағасының қатал және өз дегеніне көндіретін қайсар жан екені бұл ойын шиеленістіре түсті. Қыз үрейлене бастады, құлағын сақтана тікті.

— Шуңа күрә, мен саған жақсы практика алатын жерді көздедім. Сен мына біздің үйде жатқан доктор Ехласпен бірге істейсің, сол кісінің қарамағында практика аласың. Бұл кісі зор хирург.

— Осы Оралда ма?— деді Мұкарама жұлып алғандай.

— Жоқ, Жымпитыда. Жақында, ол кісі қазақ правительствосының министрі болуы да ғажап емес... Бұл саған жақсы емтихан... Во всяком случае доктор Ехлас уездік больницаның қожасы. Алдында үлкен перспективасы бар, шуңа күрә, сенің перспективаң да зор...

— Әби, сестра болуға зор перспективаның керегі қанша, мұндағы қалалық больница да маған жарайды...— дей беріп еді қыз, ағасы оның сөзін аяқтатпай:

— Сен жаңа ғана «айтқаныңды орындаймын» деп уәде бергенсің. Менің ағалық борышым сенің қамыңды ойлау: моральдік, материалдық жақтарынан да сенің қызметіңе мен жауаптымын,— деді.

Ағасының өктем үні қазір айқын шықты: «Рақымсыз мінезіңнен әйелің де Тұзтөбедегі әке-шешесінің үйіне қонаққа кетіп, келмей қалып еді. Маған да әміріңді жүргізбексің» деп ойлады қыз. Ол ағасын тап осы минутта дұшпан сияқты көрді, оған кенет бір жек көру сезімі пайда болды. Бірақ ағасына ашық түрде қарсы тұра алмай, ішкі қатты наразылығын сыртқа шығармауға тырысып, жүзін бұрып әкетті де:

— Көрмеген алыс түкпір, танымайтын адамдармен қалай барамын?— деді.

Қыздың үні баяу шықты, дауысы дірілдегендей болды.

— Түкпір емес, жақын жер, уезд центрі. Онда да таныс татарлар көп. Қара Уәлиге хат жазып жіберемін, сонда жатасың. Дауысыңды дірілдететін сен бала қыз емессің. Кісі он сегіз жасында государство қызметін атқарады. Сенің онда баруың басқа жағынан да

аса қажет, бұл әңгіме соңынан... міне осы... саған деген сөзім. Жарайды... — деді.

Қыз соңғы сөзге елең етті де, бірақ ешнәрсе айта алмай қалды, ағасы кабинеттен тез шығып кетті. Оның алдыңғы үйде киінгенін де, сыртқы есікті жауып, көшеге шығып кеткен дыбысын да Мұкарама естіген жоқ, ағасының айтқан сөздерін бастан-аяқ әбден түсінуге тырысқандай қабағын түйген күйі терезеге қарай мелшиіп тұрып қалды.

Құрбанов үйден шығысымен ізінше кабинетке кемпір жүгіріп келді.

— Мұкарама, сен бар! Минхайдардың айтқан жерінен бас тартпа! Ехлас доктормен Жымпиты түгіл Стамбулға да бар! Ондай матур кісі, е-ей... — деді ол сөзін аяқтамай.

Кемпірдің жүрісі де пысып кеткен, сөзі де ширақ шықты және арғы жағында үлкен мәні бар сырды бүккен сияқтанды. Мұкарама оның бетіне аң-таң болып қарай қалды.

— Хисапсыз бай дейді оның әтиісін... Өзі де бик жомарт кісі. Біздің татарларда мұндай кісілер сирек. Только ана Ақчуриндер ғана. Ақчуриндердің бәрі де үйлі-күйлі...

Кемпірдің сөзінен қыз көп нәрселерді аңғарып қалды... «Шынымен бұлар мені осы докторға... екеуі ақылдасқан... әйелі... баласы бар... жоқ, мүмкін емес...» Оның көз алдына Хакімнің толқынданған ұзын қою шашы, ер келбетті аққұба жүзі толыспаған, бірақ тік ұзын бойы, формалы қарамауыт бешпет-шалбары, киімі де, пішіні де — бәрі тұтас келді.

— Білемін. Жас уақытта қиын... бірге билеп, үйреніп қалған, — деді тағы да кемпір, қыздың ойын көзбен көргендей шамалап. — Ондай студенттер көп кездеседі, ал ана доктор бақытты кісіге ғана кездеседі, — деді ол енді қыздан ниетін жасырмай.

— Әби, мен сізден бақытты кісі сұрап тұрғаным жоқ.

Өз әнім болса ондай қатыны бар кісіні... баласы... Сөзін аяқтамай қыз кабинеттен шығып кетті.

— Ей, жассың. Білмейсің, — деді кемпір оның ізінше.

3

Хакім келіп есік қаққанда Құрбановтікінен ешбір жан дыбыс бермеді. «Бұл қалай, Мұкарама үйде бол-

маса да кемпір болуы керек қой. Мүмкін емес Мұкараманьң үйде болмауы. Уәделескен сағат — алты. Ешбір дыбыс білінбейді. Ғажап». Аса қатты да емес, бірқалыппен тықылдатып ол тағы да қақты. Үн жоқ. Сәлден кейін сенектің едені сықыр еткен сияқтанды. Қозғалмастан, демін ішіне тартқан қалпы тыңдап тұр. Жым-жырт. Әлде мысық па, соның еппен басқан дыбысы ма? Ол енді қаттырақ қағып-қағып жіберді де есікке құлағын тақады. Әлі дыбыс жоқ. Ақырын ғана есікті ішке қарай итеріп еді, болмашы саңылау көрінді, бірақ кілтті ме, әлде іштен сұқпа салынған ба — байқап болар емес. Берік жымдасқан ауыр көк есік өте нық. Не істеуге білмей тағы да бірнеше минут тұрды да, Хакім биік крыльцоның таянышына асыла есік жақ терезеден бойлап ішке үңілмекші болды. Терезе әрі биік те, әрі таяныштан қашық: жерден де бой жетерлік емес, бірақ үйдің забеліне шықса іште адам бар-жоғын байқарлық. «Не болса да тәуекел» деп ол көше жақты бір қарап алды. Адам сирек, алысырақтағы кісілер көрер емес. «Мына бір келе жатқан әйел өтіп кетсін» деп ол сәкіге отырды. Орта жасқа келген әйел бұған назарын да салған жоқ, аяғын салмақпен санап басқан күйі әрі асып кетті.

Мойнын соза забелдің үстіне шығып, терезеге үңілгенде Хакімнің көзіне бұрыштағы үлкен айнаның ішіндегі Мұкарама түсті. Қыз білегіне маңдайын сүйеп еңкейіп қалған, басы жарға тіреліп, жүзі көрінбейді. Бұл қалай? Хакім терезеге жүзін тақай түсті. Жылап отырған болуы керек, екі иіні жоғары көтеріліп селк-селк етеді, айнадан ап-анық көрініп тұр. Терезенің алдына келіп қарап тұрып, тап сол жерге отыра кеткен тәрізді. Хакім аң-таң болып бір минуттай әйнектен бетін алмай қарап тұрды да, есік алдына келді.

Көшеден өтіп бара жатқан адамдар сезбесін деген пікірмен ол басқыштың оң жақ сәкісіне отырды да, жай адам сияқтанды. Ойы үйде, Мұкарамада. «Неге ашпайды есікті? Терезеден қарады... кәмілақ қараған... Әлденеге күйініп, жылап көз жасын көрсетпеу үшін ашпай қойғаны анық. Мен жөнінде ме?.. Арамыз кіршіксіз, мұндай толқуға ешбір себеп жоқ... Ағасымен ренжісіп қалды ма? Олай деуге осы күнге шейін бірде-бір қатты ренішке кездестіретін араларында қыңыр қабақтық байқалып көрген жоқ...»

Хакім қаншама тырысып, түрлі болжалға сайса

да, ойы ешқандай дәлелді пікір тауып бере алмады. Ол қалайда қызбен жолығып, тілдесіп, неге ренжігенін өз аузынан білгісі келді. Бір жағы аянышты, бір жағы жұмбақ бұл бір жайдың мәнісіне түсінбей қайтып кетуге оның шамасы да келместей, ертеңге дейін тақаты да төзбестей. Есікті ол қайтадан қақты, салмақпен қақты. Терезеден қарай қалса қыздың көзіне түспейін деген ниетпен өзі есікке тақалыңқырап тұрып алды... Тағы да бір-екі рет баппен қағып тыңдай қалып еді, ішкі есіктің ақырын ғана сықырлағанын есітті. Қыздың жүрісі... Жүрегі лып-лып ете қалды. «Құшақтап сүйіп алсам» деп ойлады ол сабырсыздана түсіп. Бірақ есік тез ашылып кетті де:

— Сізге кім керек еді? — деді кемпір мүлде бейтаныс, бірінші рет көріп тұрған адамдай.

— Әби, мен... Мұкарамаға жолығатын шаруам бар еді, — деп Хакім кіруге ыңғайланды.

— Мұкарама үйде жоқ, — деді де кемпір қатал пішінмен жалма-жан есікті жаба бастады.

Хакім қапелімде не дерін білмей қалды, бірақ есікті жаптырмау ниетімен шынтақтай тіреп, қолын ішке қарай соза түсті.

— Әби, сіз бір минутқа ғана жіберіңіз, бір-ақ ауыз сөз айтып шығамын. Терезеден көрдім. Мұкарама үйде, ана бөлмеде отыр...

Бұрын да әлденені күбірлеп сөйлеп, есікті зорға ашатын кемпір енді өзіне бәле сала сөйледі.

— Есіктен, терезеден сығалап жұрттың үйіне сырттан көз салады екен бұл әдепсіздер. Қыз үйіне келіп есік қаққан жігітті міне енді ғана көрдім. Зорлап кіруге де ұялмас бұлар. Мұкарама шерлі, ешкімді үйге кіргізбеуге қоспады. Тарт қолыңды, есікті жабамын. Кемпірдің сөге сөйлегеніне Хакім тұтанып кете жаздады, бірақ әдеп сақтауға тырысып, кешірім сұрай сөйледі.

— Әби, сіз айып етпесеңіз, мен есікті ұзақ уақыт қағып, ешкім ашпағасын терезеден үйде кісі бар-жоғын білу үшін қарап едім. Мұкарама шерлі болса, кіріп халін білуім керек, — деді.

— Жоқ, жоқ, рұқсат жоқ...

Есіктің арғы жағынан үйден шығып, бері жақындаған қыздың жүрісін Хакім аяқ басқанынан таныды: кемпірді ығыстыра есікті итеріңкіреп, Хакім:

— Мұкарама, сәламатсыз ба? Мен бір минутқа ға-

на кіріп шығайын деп едім, әби бөгеп екеуміз келісе алай тұрғанымыз, — деді.

Қыз үндемеді, селқос пішінмен кемпірге мағынасыз көп тастап, Хакімге қарады. Жүзінде «бәрі түсініксіз» деген шырай бар; бұрынғы ыстық леп сөніп, құмартқан көзқарас су сепкендей.

Хакім сасып қалды. «Шынымен ауру ма?» деп жүзіне тік қарап еді: баяғы ең ілкі көргендегідей, ұзын кірпіктерін қақпастан көздерін Хакімнен асыра қарап тұр, сол сабырлы тәкаппар пішін. Оң жақ бетіндегі кішкене шұңқыршақ күлген кездегідей емес, тайыз, болар-болмас қана білінеді. Астыңғы ерні аздап жымқырыла түсіпті де сәл қабағын шытқан, көзге ілігерлікпес. «Бұл қандай өзгеріс?! Араға суық сөз жүгіргені ме? Қандай?..» Бірнеше сауал оның басына бірден келді де қобалжыған күйі:

— Сізге не болды?.. Бұл не өзгеріс? Мүкарама, не болды? — деді.

Бұл сұрауларға жауап берудің орнына қыз кінәлағандай:

— Мен сізге үйге келіңіз деген жоқ едім, — деді.

— Рас, клубта жолығамыз дедіңіз, бірақ келмеңіз деп те айтқан жоқсыз. Сізсіз өткізген бір сағат маған бір жылдай, сондықтан көруге асықтым.

— Жалғыз сіздің қалағаныңыз жеткіліксіз. Бұған менің көзім әбден жетті, — деді қыз салқын лебізбен.

— Бұл не деген сөз, Мүкарама? Мен түсінбей тұрмын?.. — деді Хакім дауысы күңгірттеніп.

— Уақыт жеткенде түсінесіз....

— Бұлай тұйық сөйлегендей, кінә қоярлықтай менің жазығым жоқ, Мүкәш.

— Мен ешкімді кінәламаймын, кінә өзімде...

— Сіз періште...

Сөзін аяқтатпай қыз кері айналды да, кемпір Хакімге көзімен ата қарап есікті жауып жіберді. Хакім не істерін білмеді, ішке кіру керек пе, әлде кері қайту керек пе? Ол әрі-сәрі күйде бір минуттай тұрып қалды.

— А, бала, сен маған келдің бе? Үйде кісі жоқ па екен? — деді Ехлас доктор баспалдақтан жоғары көтеріліп келе жатып.

Хакім жалт қарады да қып-қызыл болып кетті.

— Ие, — дей салды ол екі ұшты жауап қайырып.

— Отыр, отыр. Әңгімелесейік.

I

Жуырда ғана басын құрған облыстық Совдептің ішінде де, сыртында да қым-қиғаш талас-тартыс.

«Бұл реальный іс емес, аңғырттық аяқ алыс» деп бастайды Яковлев сөзін. Исполкомның қаншама мәжілісі болса да, ол мәжілістерде не мәселе қаралса да Яковлевтің «бұл реальный іс емес» демей қалған жері жоқ. Кешегі мәжілісте тағы да жер мәселесі жөніндегі съездің қаулысын іске асыру шаралары сөз болды. Сонда да ол сөзін ақылгөй ағаша жұмсақ бастап жорғалата сөйледі. «Буынымыз қатып, бұғанамыз бекінгенше ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүріп қарсы тарапты мақтамен бауыздасақ...» деген еді. Оның жаймашуақ сөз үстінде исполкомның оқу-ағарту комиссары болып тағайындалған учитель Червяков орындығын қозғай берді, қабағын шытты, қайта-қайта председателге қарады, ақырында шешеннің сөзін бөліп:

— Яковлев жолдас, «он мың десе шабындық, егістік жерімнің тоғыз мың тоғыз жүзі артық екен, кәне, соны өлшеп алыңдар» деп алпауыт Овчинников өзі келіп айта ма? — деп сұрады, зілді кескінмен.

— Мен олай дегенім жоқ, мен ушықтырмай жараның аузын уақыты жеткенде ашу керек дедім...

— Бұл теңсіздіктің — осы элеуметтік жараның әбден пісіп, аузы ашылғанына көп уақыт болды, өзегін суырып тастамай дүмбілез қалдырып келген мына сіз сияқтылардың сөзі мен ісі.

— Мұныңыз түсінбеу, құр демогогиялыққа салыну... тап тартысы қиын тартыс...

— Пролетариат үстемдікті өз қолымен алады, оған билеу тізгінін помещиктер мен капиталистер басын иіп, тағызым етіп ұсынбайды...

Бұл екеуінің айтысқа айналған бір-біріне қарама-қарсы шәлкес пікірін исполком председателі Дмитриев әрілетпей, Червяков сөзінің әрі дәлелді, әрі батыр екенін аңғартып өтті де, бірақ кекесінсіз кең түсінуге жол ашқан еді. Ал бүгінгі сөзін де Яковлев тағы: «Бұл реальный іс... емес» деп бастады.

Орынбор Совдепінің председателі Цвиллинг түнде Дмитриевті төте телефонға шақырған еді: ол Орал Войскосына бір тәулік срок ішінде Совдепке бағын

деп талапты шарт қойған болатын. Қазір председатель Дмитриев исполкомның мәжілісін шақырып, осыны мәлімдеп, таяу уақыттағы істер жөнінде кеңесіп отыр. Бұл хабарға қуанышты жүзбен жайнай сөйлеген. Червяков:

— Наказной атаманға елші жіберіп, жауабын тездеттіру керек, — дейді...

— Қырын қабақ көршінің енді қоржынын тезірек бөктертіп, іргесін аулақтатқан жөн шығар, — деп Әбдірахман Әйтиев көзінің астымен Яковлевке қарап қояды.

Оты аз жағылған, қоңыр салқын бөлме. Іші кең, мебельсіз. Отырған бес-алты адам төрдегі председатель үстелінің айналасында, ертеңгі салқынның бұйықтырған ызғары ешкімді де шешіндірмепті — бәрі де киімшең отыр. Яковлевтен басқасының кейбіреуі шолақ қара былғары күрте киген, кейбіреуі көнетоз сұр шинельді, бастарындағы былғары тысты құлақшынфуражкалары мен құлақшын-бөріктерін де шешпепті. Ал Яковлевтің үстінде қызғылт түсті драп пальтосы, басында қара қалпағы, аяғында галошы, қара бәтенкесі бар.

Ешнәрсеге тез толқымайтын, бірқалыпты адвокаттық пішінмен Яковлев мына Дмитриевтің сөзін де, исполкомның басқа мүшелерінің пікірлерін де самарқау тыңдап отырды да:

— Орынбор Совдепінің Войско үкіметіне жасаған қысымы мен қойған шарты — саяси тәсіл, бірақ мұнан біздің қолымызға тиетін реальный күш пен құрал жоқ. Войско үкіметінің қол астында әскер тәртібіне үйренген, шетінен қылыш пен найза ұстай түрегелетін бас кесер казачество тұтас тұр. Қазірдің өзінде де генералдардың қарауында екі полкқа жуық қарулы әскер жинақталған. Ал бізде не бар? Бізде құр талап пен игі тілек қана бар. Қарсыласуға, табан тіреп тартысуға шамамыз келмейді, — деді.

Ол төмен қарап отырып сөйледі де, алдында жатқан қағазды қарындашпен мағынасыз сызғылай берді.

— Сонда не істеу керек, сіздің ойыңызша?

Яковлев басын кенет көтеріп, Дмитриевке тесіле қарады да, жалма-жан бетін терезеге бұрып әкетті. Екеуіне кезек көз тастап отырған Әбдірахман Дмитриевтің шаршаған реңді қой көздерінде ұшқындаған бір от барын байқап қалды.

— Не істеу керек екенін жақсы білесіз, Дмит-

риев жолдас. Қалған жолдастардың да іші жақсы сезеді, егер тағы да қайталау керек болса қайталайын: қазір бізге іс емес, мұнан пайда аз, зиян көп. «Облыстық Совдепке бағынасын, жүздіктеріңді тарат, өздерін граждандық әрекетке көш!» — деп бұйрық беріп көрші, олар сонда не істер екен?! Бас салып бәрімізді тұтқынға алады, сонсоң Совдепті тартып жібереді де қысымды қатайтады. Активті соттайды, асады, атады. Тегіс жоқ қылады, — деді де столды саусақтарымен баяу тықылдата бастады.

Дмитриев орнынан асығыс түрегелді, оның сұрғылт жүзі көкшілденіп кетті.

— Облыстық Совдепке бағын, өкіметіңнің тұқымын құрт, Войскоңды тарат деп Мартынов, Михеев, Емуганов, Акутин генералдарға әлдеқашан айтылды, съездің осындай қаулысы болды. Ақ генералдар мен елірген атты казак байларының қытығына тиеді екен деп, революция туғызған Совдепті мен мына столдың ішіне тығып қоя алмаймын және олардың қолында жүздіктер бар екен деп съезд бен облыстық атқару комитетінің белгіленген шараларын жүзеге асырмай қол қусырып қарап отыруға, күштің теңелуін күтуге уақыт жоқ, уақыт болса да мұндай қылмыс жасауға пролетариат алдында менің правом жоқ. Бұл бір. Екінші — тұтқыннан қорықса большевик партиясы әлдеқашан тарап кетер еді, немесе Керенский сияқты эпжылан социалистермен баяғыда келісім жасар еді. Сөйтіп жұмысшының құлдық қамыты мойнынан, шаруаның қайыршылық шәркесі аяғынан түспес еді. Жоқ, революция алдында мұндай былқылдақ саясат пен ымырашыл бықсық әрекет жүргізуге және мұндай қылмысқа басқаларды итерме-леуге менің ұжданым бармайды, — деп Дмитриев басқалардың жүзінен достық шырай іздегендей, отырғандарды көзімен тегіс сүзіп өтті.

Отырғандар жағалай бас изесті. Оң жағындағы Червяков:

— Дмитриев, Әйтиев, Черзяковтар түрмеге отырса отырсын, бірақ олардың соңынан ерген мыңдаған тілектестер мен активтер бар, рухани сүйеніш — көпшілік бар. Жұмысшы өкіметі бастаған үлкен Ресей бар. Ендеше дұшпанға позициямызды жарты ширек те ұттырмаймыз. Орынбор Совдепі бір тәулік ішінде бағын деп шарт қойған екен ғой, міне, Войско бас-

шыларынан сол шарттың орындалуын талап ету керек,— деді.

— Әңгіменің логикалы түбі осы ғой,— деді кәрі юрист Бақытжан Қаратаев. Басқалары:

— Дұрыс!— деп жамырай мақұлдасты.

— Сөйтіп, жолдастар, мені ымырашыл деп таптыңыздар ма, әлде қорқақ деп бағаладыңыздар ма?— деп сұрады да Яковлев жауап күтпестен:— жоқ, мен қорқақ болсам екі рет түрмеге отырмаған болар едім, царизмнің тамырына балта шапқан көптің бірі Яковлев, келіскіш Яковлев жоқ, революционер Яковлев бар. Осындай орынсыз ат қойып, айдар тағудың, құр шешенсі берудің не қажеті бар?— деді қызарып.

Жұрт үндемей қалды. «Алғырын алғырсың, тауып та айтасың. Бірақ мәселеге жеңіл қарайсың. Дмитриев сияқты түп-тамырымен қопара іс істеуге шамаң келмейді-ау, жігітім... Көптің көзіне тез түсе қойғың келеді, сол мінезіңнен арылсаң ғой...» деп ойлады Әйтиев Яковлевке тағы да көзінің астымен қарап отырып.

— Сонымен, Петр Астафьевич, генералдарға кім барады?— деп сұрады Червяков Дмитриевтен.

— Мен барамын. Кім қорқақ, кім табанды екенін көрерміз,— деді Яковлев жұлып алғандай тез сөйлеп.— Войсконың бағынуын мен өзім талап етемін. Дмитриев үндемеді, «мейлің» деген адамша екі ұшты мағынада иығын көтере түсті де:

— Ал, жолдас Ипмағамбетов, жолдас Быков, осы мәслихаттың ұйғаруы бойынша, сіздер, қазір жүріп кетіңіздер, бір минут кідіруге болмайды. Қалай, дайынсыздар ма?— деп сұрады, шинель киген шақпақ денелі Меңдікерейге мойнын бұрып.

— Дайындалып ұзақ жиналатын ешнәрсе жоқ, Петр Астафьевич, бірінші керек ат еді, мына Быковтың атымен Требухаға дейін барып, сол жерден тың көлік алмақшы болып ұйғардық. Осы мәжілістен кейін жүреміз,— деді де Меңдікерей орнынан түрекелді.

— Олай болса мәслихат осымен бітсін, жолдастар,— деді Дмитриев.

Жұрт біртіндеп шыға бастады.

2

Бастық Михеев ойланып отыр...

«Мың бір түннің» ертегісіндей ғажайып қалалы,

асыл қазынаның сарқылмас бұлағы, таулы, сахаралы, джунгли орманды, жолбарысты, жыланды, пілді қарт Азия. Қыбырлаған халық, тегін байлық, алты әлемге тегіс қол создырарлық қос мұхит, сансыз дария, шексіз, шетсіз ең дала, байтақ дүние...

Екі жиһанның қос босағасы — Орынбор мен Орал: ана кең ойпат — Азияға асатын қасқа жол. Осы қасқа жолға алдымен аяқ басқан атаман Иван Кольцо гой.

Еркін амал, ерікті өмір жойқын жорыққа жетектеген аңғал Ермақтың нөкерінен бөлініп ну Жайықты сағалай жортқан Кольцо. Ноғай ордасы Сары Айшықтың¹ күмбезінің үстінде Кольцоның жеңімпаз жалауы тұр. Жоғары өрлеп келіп тоқтаған оның анау Рубежнаясы!² Үш жүз қырық бір жыл. Сонан бері балалап, молайып Жайықты жағалай қаулаған бекіністер Кольцодан өрбіген даңқты ұрпақтар — казактар! Империяның басына көтерген болат қалқаны айбынды атты казактар! Жау бетіндегі жалаң қылышы! Даңқты Неплюевтің, Гурьевтің, Перовскийдің ыстық-суыққа бірдей көнбісті жауынгерлері! Бірнеше жүз жыл тартыспен, абыройлы жеңіспен құрылған үлкен империяның көбесі сөгілумен сөгіле бере ме?! Оның үлкен қақпа аузындағы күзетшісі — батыр қазақ қылышын тастап, қолына таяқ ұстамақшы ма?! Топас мұжық пен май қолды жұмысшы әмір етпекші ме? Әлде, анау арда киргиздар өкімет тізгінін ұстамақшы ма?!

— Жоқ! — деп орнынан тұрып кетті бастық Михеев өзінен-өзі.

«Ресейден келгендердің бәрі, әсіресе Петроград пен Москвадағы революция қимылын көріп келгендер шетінен герой бола қалғысы келеді. Бір уыс милиция және қолында балғасы мен балтасынан өзге түгі жоқ Украинаның саяси шала сауатты жұмысшылары кімді қиратпақшы! Бұл ойланбай басқан адым. Құралы мол, атты казакті қорқытып көндіру, ақымақтың ісі. Дмитриевтен бастап мыналардың Әйтиевіне дейін ешнәрсе түсінбейтін шетінен баран» деп кіжінді Яков

¹ Сарайчик (Сары Айшық) — Гурьевтен бір бекет жерде, жоғары.

² Рубежная — Орал қаласына жақын жердегі ең көне станция.

лев, Войско басшыларымен, тап сол Михеевтермен сөйлесуге бара жатып.

«Яковлев жолдас, қасыңызға адам ертіңіз, жалғыз баруыңыз лайықсыз, елші есебінде айбарлы түрде барғаныңыз мақұл?» — деп ақыл берген Әйтиевке ол: «Ақылың өзің» дегендей жаратпай қарап, жалғыз кеткен-ді. Войско басшыларына, әсіресе әскери адам толған атаман резиденциясына жақындаған сайын ол жалғыз келуінің қате екенін, жеңілдік іс істегенін айқын сезіне бастады. Алдымен оны күзетші офицер қарапайым адам есебінде тәптештеп, не арызбен келгенін сұрай бастады. Ол Яковлевтің: «Мен облыстық Совдептен келдім» дегеніне шүбәлана қарады, «сен атаманмен сөйлесетін кім едің өзің» деп ойлады ішінен, документ көрсетуін талап етіп, бірнеше уақыт кідіртіп, амалсыздан вдежурный капитанға алып келді. Капитан күзетші офицердің сөзін құлаққа да ілген жоқ: облсовет мүшесі деген сөзге ғана селт еткендей болды.

— А, анау большевиктер Совдепінен бе? Сіздердің мәселеңізді Михеев мырза қарайды, арызыңызды беріңіз, мен соған табыс етермін, — деді.

— Капитан мырза, мен арыз беру үшін келгенім жоқ. Келіссөз жүргізу үшін келдім. Генералдардың өркөкірек заманы қалды, оны біліп қойыңыз. Өкімет тізгіні халықта... — дей бергенде, капитан оның сөзін келтесінен бөліп жіберді:

— Яковлев мырза, ақылыңызды басқа жерде, басқа аудиторияда айтыңыз, бұл саяси сабақ емес, — деді дөкір түрде. — Алайда, сөйлесе көрерсіз, мен басшыға айтайын. — Оның қатаң үні сәл бәсеңси түсті, өзі арғы кабинетке кіріп кетті. Аздан соң ол қайта шығып:

— Михеев мырза кіруіңізді сұрайды, — деп баяндады. Тоқтасқан, шағын денелі, пысық қимылды, шашы бурыл тартқан, кішірек келген қара көздері жылтылдай қараған кісі таныс адамындай жайдары жүзбен қарсы алды. Яковлевке қол беріп амандасып, өзі жайлы орналасып, стол басында түйткілсіз сөйлесті. Амандық сұрасқаннан кейін ауаның райын айтты, биыл қыстың ұзаққырап кеткенін, товар аздығын, ішкі қиыншылықтар мен мемлекеттің сауда-саттық жұмыстарының өте шағындалып кеткенін әңгімеледі: бірақ қаланың жайына, болып жатқан оқиғаларға